

УДК 811.161.2'282.2(477.43/44)(043.3)

Східноподільські говірки в контексті подільського говору

У статті проаналізовано східноподільські говірки в контексті подільського говору, з'ясовано особливості функціонування фонетичних та морфологічних варіантів.

Ключові слова: лексема, номен, лексико-семантична група, східноподільські гвірки.

Подільський говір, незважаючи на активізацію його вивчення в останні десятиліття, є найменш дослідженим серед інших говорів південно-західного наріччя. Здійснити його внутрішню диференціацію за уже укладеним Атласом української мови довгий час було нереально, оскільки дані різних структурних рівнів подільського мовлення розпорошені між 1 і 2 томами, що утруднювало з'ясування його ареалогії. Через те, що східноподільські говірки є маргінальними говірками південно-західного наріччя і безпосередньо межують із говірками південно-східного наріччя, це спонукало дослідників до окреслення межі східноподільських говірок, як розмежувальної лінії між подільським і середньо наддніпрянським говорами, південно-західним і південно-східним наріччями.

Незважаючи на різнодіалектну стихію, східноподільські говірки в своїй основі залишаються подільськими.

Фонетична система східноподільських говірок виявляє такі риси у системі вокалізму:

1. Ненаголошена |e| реалізується звуками [и], [и^е], [e^н]: *бунки^ер, ве^нрх^н'ак, ве^нр'шок, во^рота жи^{ел}л'ізн'і, тил'атник, ви^лик і при^міще^н'а, ви^{ел}лика ¹комната, ¹хата з низ'ким ¹верхом / ви^рхом, зи^{ем}л'анушка, зим^л'анка, ци^{ел}гл'а^на ¹хата, ¹хата на фун^дами^{ент}'і, с'кобил'.*

2. «Укання» повне або часткове: *доска лобу^{ва}, жоло^б, ло^лбоу^{ка}, куц^уба, кун'ушн'а, усад^м'ба.* Ф. Жилко зауважував, що в подільських

говірках немає розрізнення |o| та |y| і щодалі на захід, то «укання» виявляється більш виразно [3, с. 235]. Наші спостереження підтверджують думки попередніх дослідників східноpodільських говірок. К. № 6 демонструє фонетичну структуру лексеми *конюшня*. Фонетичний варіант *ку^hнушⁿ'а* із заходу клиноподібно заходить до Умані та говірок верхів'я р. Синюха. Явище «укання» як послідовне у східноpodільських говірках відзначає Г. Г. Березовська [1, с. 137]. Як засвідчує «Словник назв одягу та взуття у східноpodільських говірках» та «Атлас назв одягу, взуття та прикрас» авторки (к. № 27), воно спостерігається в східноpodільських говірках із заходу аж до р. Гнилий Тікич.

Але разом з тим у декількох досліджуваних говірках на позначення місця, на якому стоїть хата з господарськими будівлями (без городу), зафіксовано лексему *о^hсад^m'ба* із початковим гіперичним переходом етимологічного /y/ → /o/, що не властиве подільському говору. На таке явище у говірках західної Черкащини звертає увагу Г. І. Мартинова. К. № 36 «Лінгвістичної географії Правобережної Черкащини» відображає гіперичний перехід /y/ → /o/ в лексемі *утюг* майже на всій території від Умані аж до Дніпра. Г. І. Мартинова зауважує, що ізофона гіперичного переходу /y/ → /o/ в східних правобережночеркаських говірках відображає опір середньонаддніпряньської діалектної системи подільському «уканню» [4, с. 40]. Дослідниця перехідних говірок Т. В. Назарова вбачала в гіперизмах ознаку перехідних говірок, оскільки вони «за своєю природою є супроводом зіткнення різномовних чи різнодіалектних рис». Авторка зауважувала: «Вони мають свою діалектну територію, смугу між говірками, і в цій смугі вони можуть виступати як системне явище» [5, с. 25]. Говірки, в яких зафіксовано лексему *о^hсад^m'ба*, формують компактний острівний ареал у межиріччі Удича і Південного Бугу, що за всіма відомими класифікаціями є територією подільських говірок. Отже, це явище підтверджує думку попередніх дослідників про те, що східноpodільські говірки мають різнодіалектну стихію.

3. В окремих говірках зафіксовано «акання» у вимові слів іншомовного походження, зокрема *кан'форка*, *кам'форка* ‘круглий отвір у кухонній плиті’ ← *кон'форка* (СУМ IV, 273), *катло'ван*, *котла'ван* ‘штучне заглиблення в ґрунті для фундаменту будівель, споруд’ ← *котло'ван* (СУМ IV, 310), *кра'ват* ‘призначена для лежання мебля у вигляді рами на ніжках з двома спинками, на яку кладуть матрац і постіль’ ← *кровать* (ЕСУМ III, 100). Таке ж явище зафіксовано в окремих лексемах, уміщених у «Словнику назв одягу та взуття у східноподільських говірках», наприклад: *к'імо'но* ‘спускний короткий рукав’ (Березовська, 108), *кал'цо* ‘обручальний перстень без каменів’ (Березовська, 118), *ка'рал'і* ‘намисто з коралів’ (Березовська, 123), *кар'с'ет* ‘широкий пружистий пояс, який одягають для надання стрункості фігури’ (Березовська, 125), *кар'сетка* ‘приталена вишита жіноча безрукавка’ (Березовська, 125), *ласку'ток* ‘невеликий кусок тканини’ (Березовська, 145), *ма'д'істка* ‘швачка’ (Березовська, 155). Локалізація названих лексем засвідчує спорадичність «акання» у східноподільських говірках. Карта № 72 Атласу української мови на досліджуваній нами території засвідчує варіативну реалізацію фонему /o/ звуками [o], [a] перед складом з наголошеним [a]: *гон'чар* / *ган'чар* (АУМ I, к. № 72). Ф. Т. Жилко зауважував, що явище, коли звуковий ряд фонему /o/ переходить до звукового ряду фонему /a/, є найбільш характерним явищем для північних говорів [3, с. 40].

4. Як опір говіркової системи невластивому «аканню» можна розглядати реалізацію фонему /a/ звуком [o] у лексемах *ког'ла* ‘отвір у димоході, який затуляють для збереження тепла’ ← *каг'ла* (СУМ IV, 67), *топ'чан* ‘мебля з дерев'яних дошок, призначена для лежання’ ← *тан'чан* (СУМ II, 337), *кот'рага* ‘надбудова над погребом у вигляді куреня’ ← *кат'рага* (СУМ IV, 119), *п'лотва* ‘верхня дерев'яна колода в стіні, паралельна до сволака, на яку ставлять крокви’ ← *п'латва* (СУМ VI, 566), *пло'тина* ‘скріплені у формі чотирикутника дерев'яні балки, що кладуться поверх платв, які лежать безпосередньо на верхніх краях стін’ ← *п'латина* та ін. Таке

мовне явище зрідка фіксує словник Г. Г. Березовської, зокрема *мо^натки* ‘дрібне домашнє майно, особисті речі’ ← *ма^натки* (СУМ IV, 615), *кол^л’сони* ‘спідні чоловічі штани’ ← *кал^л’сони* (СУМ IV, 79).

5. Для говірок характерне паралельне вживання лексем з /o/ та /i/ в закритому складі в лексемах *п^ід’вал / под’вал* ‘приміщення під першим поверхом будинку нижче рівня землі’, *плот / пл’ит* ‘огорожа, сплетена з хворосту’, *к^іл’це / кол’ца* ‘цементне кільце, що використовуються як зруб для колодязя’, *к^ішка / кошка* ‘металевий прилад із загнутими кінцями для витягання затонулих відер із дна колодязя’, *о^бап’іл / о^бапол* ‘одна з дощок підлоги в хліві’, *про^г’ін / про^гон, про^х’ід / про^ход* ‘вузький прохід між двома сусідніми будинками’ та ін.

Системі консонантизму східноподільських говірок притаманні такі риси:

- у позиції перед глухими не завжди зберігається дзвінкість приголосних [б], [в], [г], [д], [ж], [дж], [дз], [з], [ц]: *в^{ит}’аж^ука, в^ируб^н, в^{ит}’с’ік* та ін.;

- усі досліджувані говірки послідовно зберігають протетичні приголосні [г], [в] перед голосними [а], [о], [у]: *гам^лбар, гоб^лсипана^л хата, го^лпудало, го^лпора, год^лв’ірок, го^лбора, го^лб’іс’т’а, гоко^ллат, гос^ллон, гоче^лрет*, що підтверджують карти АУМ (I, к. 7). Т. М. Тищенко ізоглосу ареалу побутування приставних [г], [в], [л] у говірках подільсько-середньонаддніпряньського суміжжя проводить із північного заходу на південний схід по лінії: Павлівка Жашківського р-ну – Кислин Маньківського р-ну – Ризино – Озірна – Скаливатка Звенигородського р-ну – Катеринопіль – Ступичне – Мокра Калигірка Катеринопільського р-ну – Соболівка – Кавунівка Шполянського р-ну Черкаської обл. із незначними відхиленнями вправо і вліво [б, с. 144]. На таку особливість східноподільських говірок вказує і дослідниця Г. Г. Березовська, обмежуючи ізоглосу протетичного [г] в лексемі *о^лнуча* із заходу по лінії Софіполь Тетіївського р-ну Київської обл. – Кривчунка – Харківка Маньківського р-ну

– Романівка Тальнівського р-ну – Луківка – Пальчик Катеринопільського р-ну Черкаської обл. – Журавка – Ятрань Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. – Оксанина Уманського р-ну – Тридуби Кривоозерського р-ну Миколаївської обл. (Березовська, к. 27). Інколи в говірках зафіксовано лексеми з питомими коренями без протези: *ʹугол, ʹулик, ʹулʹїї; проʹулок, пʹідоʹкон.ик.*

- сполука |вј| у досліджуваних говірках реалізуються звукосполученням [ʹлʹ]: *ʹхата полудиʹреʹуʹлʹана, пол диʹриʹуʹлʹаний, сʹтелʹа деʹриʹуʹлʹана;*

- двофонемна сполука |мнʹ| зафіксована на місці |мј|: *соʹломнʹаник, соломʹнʹаники, верх соʹломнʹаний.* Двофонемні сполуки губних з |лʹ|, |нʹ| поширені в південно-західних говорах [3, с. 59];

- фонема |ф| реалізується звукосполученням [хв] у словах *ʹшʹіхвер, хʹверма, ʹшʹіхвеʹр;*

- звукосполучення [хв] може заступатися звуком [ф]: *ʹфʹіртка;*

- фонему |х| в окремих лексемах реалізовано звуком [ф]: *штаʹфети, ʹкуфнʹа;*

- кореляція твердості : мʹякості приголосних |р| : |рʹ| відбувається непослідовно. Зафіксовано лексеми *ʹгира, байстʹрук, друʹчок, пʹрасло, ʹхата ʹкурана, ʹхата ʹукурана, подʹвʹіра, круʹчок, куʹратник, лаʹрок* з диспалаталізованим [р];

- сполука |вн| → [мн]: *ʹрʹімно, рʹімʹненʹко, рʹімноʹмʹірно.* Ф. Жилко зауважував, що явище назалізації характерне для південно-західних, зокрема для подільських говірок [3, с. 59];

- у звукосполученнях [сʹвʹ], [цʹвʹ] перед [йа] відбувається диспалаталізація губного приголосного: *куʹток сʹваʹчениї, куʹток сваʹтїї;*

- кінцевий приголосний [тʹ] у дієсловах III ос. Також диспалаталізується *добуʹвайут, ʹбʹілʹат;*

• втрата довготи приголосних [т':], [н':], [л':], [з':], [ч':] після голосних перед голосними [а] спостерігається в західних східноподільських говірках: *накри'т'а, в'і'кон.иц'а, 'в'інич.а*;

• префікс *від-* перед глухими послідовно передається як *от-*: *'доска отлиў'на, от'кос, от'хожа, от'мостка, от'м'ен, от'в'ортка, от'л'іў*.

У досліджуваних говірках зафіксовано лексеми, що зазнали змін формальної структури слова, зумовлених субституцією приголосних, утратою етимологічних приголосних, появою епентетичних звуків, усіченням основи, метатезою.

У східноподільських говірках зафіксовано результати субституційних процесів:

/г/ – /м| *шлагбаум – шламбаум*

/б/ – /в| *бал'чоси – ван'чоси*

/б/ – /м| *цаб'рини – ц'ам'рина*

/з/ – /ж| *за'л'ізо – жи^е'л'ізний*

/м/ – /н| *ам'бар – ан'гар*

/л/ – /н| *бал'чоси – бан'чоси*

/л/ – |ў| *рога'чильно – рога'ч'іўно*

/р/ – /л| *кори'дор – кал'і'дор*

/л/ – |н| *сто'дол – сто'дон*

/л/ – |ї| *но'силки – но'с'їйки*

/с/ – /ш| *скрум – шкрум, са'петка – шта'петка*

/ч/ – |к| *ло'пата п'іч'на – ло'пата п'ік'на*

/н./ – |л'| *с'і'н.ик – с'і'л'ник*. Явище субституції /н./ – |л'| спостережено

також Т. М. Тищенко в частині говірок подільсько-середньонадніпрянської межі. Вона зауважує, що ізоглоса обмеження його проходить по лінії Мала Мочулка Теплицького р-ну Вінницької обл. – Кузьмина Гребля Христинівського р-ну – Кочержинці – Громи – Степківка – Заячківка Уманського р-ну Черкаської обл. – Перегонівка – Підвисоке – Мартинівка Кіровоградської обл. [6, с. 99] і членує досліджувану територію на південну і

північну (к. № 102). Лексему *с'іл'ник* 'приміщення для сіна' зафіксовано в південній частині східноподільських говірок.

Специфіку східноподільських говірок репрезентують морфологічні риси, серед яких відзначимо такі:

- пасивні дієприкметники утворюються за допомогою суфікса *-ан-*: *го'рожана* *хата*, *г'іпс* *випал'аний*, *г'іпс* *опал'аний*, *с'тул'ані* до купи кон'ки, *д'і'жа* *п'лет'ана*, *хата* *сп'лет'ана*, *хата* *у'кура*, *хата* *го'род'ана*, *хата* *за'кур'ана*, *хата* *не^имасц'ана*, *с'тел'а* *маст'ана*, *с'тел'а* *пошче^ика'тур'ана*, *с'тел'а* *пог'лад'ана*, *тин* *п'лет'аний*;

- іменники, утворені від словосполучення «дієприкметник + іменник», мають суфікс *-анка*: *п'лет'анка*;

- іменники жіночого та чоловічого родів м'якої групи мають в орудному відмінку закінчення іменників твердої групи *-ом*, *-ойу*: *с'тел'ойу*, *журау'л'ом*;

- лексеми на позначення ручки знаряддя утворюються за допомогою суфікса *-ис'ко*: *топо'рис'ко*, *де^ир'жалис'ко*, *три'малис'ко* засвідчує, що лексеми з формантом *-ис'к(о)* на позначення держака сокири займають всю західну частину досліджуваних говірок аж до р. Гірський Тікич і майже по кордону Кіровоградської та Черкаської областей у напрямку на південний захід. І хоча Л. Дика зауважує, що простежити функціонування суфіксів *-ище* та *-исько* в інших значеннях, крім локативних, за АУМ практично неможливо через одиничність прикладів [2, с. 46], все ж наші спостереження підтверджують карти АУМ (І), де подібну конфігурацію має ізоглоса, що обмежує використання афікса *-ис'к(о)* в утворенні лексем на позначення поля: *житнис'ко*, *п'совис'ко*, *картон'лис'ко* (к. № 175). Крім того, у говірках подільсько-середньонадніпрянської межі функціонування суфікса *-ис'к(о)* у лексемах *йач'менис'ко*, *йач'м'ініс'ко*, *йачи'м'ініс'ко*, *йаш'нис'ко*, *йашнис'ко*, на думку Т. М. Тищенко, обмежує ізоглоса, яка проходить північніше р. Гірський Тікич на заході, у межиріччі Гірського і Гнилого Тікичів і західніше р. Синюхи у напрямку на південь [6, с. 106].

• спорадично в досліджуваних говірках виявлено зміни граматичного роду іменників, причиною якої, на думку дослідників перехідних говірок, є міждіалектна взаємодія. Зауважимо, що явища зміни граматичного роду та числа лексем зафіксовано в говірках на всій досліджуваній нами території, зокрема:

а) жіночий > чоловічий : *вар'цаба* – *вар'цаб*, *сто'дола* – *сто'дол*;

б) чоловічий > жіночий: *за'в'іс* – *за'в'іса*; *за'с'ік* – *за'с'іка*;

в) чоловічий > множина: *за'в'іс* – *за'в'іси*, *'китиц'а* – *'китиц'і*, *ц'ам'рина* – *циб'рини*;

г) множина > середній: *'п'ідра*, *'подра*, *'подри* – *'подро*.

У досліджуваних говірках виникають синонімічні назви, значна частина яких уживається без семантичної чи стильової диференціації. Абсолютними синонімами стали номени: *'с'ідало*, *'подра*, *'бантини* ‘місце для сидіння курей в курнику’ *шта'хети*, *'лати* ‘перекладина в загорожі’ (к. № 18), *дв'ір*, *о'б'іс'т'я*, *са'диба*, *у'сад'ба* ‘місце, на якому стоїть хата з господарськими будівлями’ *п'ідна'в'ес*, *'шона*, *по'в'ітка*, *ко'мора* ‘приміщення для зберігання половини’ та ін. Говіркова синонімія зумовлює мінімальну диференціацію досліджуваного континууму.

Карти засвідчують вживання значної кількості архаїчних лексем: *к'лун'а*, *са'петка*, *'шона*, *сто'дола*, *слуп*, *з'раса*, архаїзація яких може сприяти розширенню семантики таких лексем без усвідомлення мовцями первісного значення слова: для лексеми *'шона* (первісне значення ‘накриття на чотирьох стовпах, вкопаних у землю’) у говірках зафіксовано такі значення ‘приміщення для реманенту’, ‘приміщення для утримування свиней у домашньому господарстві’, ‘приміщення для утримування корів у домашньому господарстві’, ‘будівля для зберігання снопів, сіна, соломи, а також молотби, віяння і т.ін.’, ‘приміщення для коней’, ‘приміщення для половини’, ‘приміщення, куди заносять вулики на зиму’, ‘приміщення, у якому зберігають зерно’. Отже, первісна семантика слова практично втрачена. У більшості говірок на позначення будівлі на чотирьох стовпах, накритої

зверху, використовують лексеми, похідні від *v·ic-*: *na'v·ic*, *n·idna'v·ic* і под. Часто лише збереженість у свідомості мовців і відсутність такої реалії спричиняє явища субституції *сто'дола* → *сто'дол* → *сто'дон*.

Отже, лінгвогеографічне і лексикографічне опрацювання лексики східноподільських говірок дає змогу констатувати, що на фонетичному, та морфологічному вони є типовими подільськими, хоч і зазнають впливу сусідніх говорів.

Література

1. Березовська Г. Г. Структурна організація та географія назв традиційного одягу та прикрас у східноподільських говірках : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. Г. Березовська. – К., 2011. – 17 с.
2. Діалектні групи і говори української мови : [метод. матеріали з курсу укр. діалектології / упоряд. С. П. Бевзенко ; відп. ред. В. П. Дроздовський]. – Одеса, 1975. – 54 с.
3. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. школа, 1966. – 307 с.
4. Мартинова Г. І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини / Ганна Іванівна Мартинова. – Черкаси : Відлуння – Плюс, 2000. – 265 с.
5. Мораховская О. Н. К сопоставлению лингвистических и этнографических ареалов / О. Н. Мораховская // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. – Л. : Наука, 1977. – С. 241–246.
6. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонаддніпрянське суміжжя у світлі ізоглос : дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Т. М. Тищенко. – К., 2003. – 194 с.

Джерела

СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.

О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.

АУМ I – Атлас української мови : в 3-х т. – Т. 1. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі / ред. кол.: І. Г. Матвіяс (голова), Я. В. Закревська та ін. – К. : Наук. думка, 1984. – 498 с., карт.

The dialects of Eastern Podillya in the context of Podillya dialect are analyzed in the article, the functional peculiarity of phonetic, morphological variants are defined.

Key words: *lexeme, nomen, lexical and semantic group, dialects of Eastern Podilya.*